

КТИТОРСТВО У СРПСКИМ СРЕДЊОВЈЕКОВНИМ ЖИТИЈИМА

Сажетак: У средњем вијеку вјеровало се да овоземаљски дар посвећен светим заштитницима помаже на путу за царство небеско. Пошто су били свјесни тога да манастири и њихов украс најсигурније доприносе угледу, српски средњовјековни владари и феудалци улагали су огромна средства и труд у подизање својих задужбина. С обзиром на то да се за мјесто изградње манастира бирао најчешће преддио нетакнуте природе, подизање задужбина може се посматрати и као побједа културе над дивљином, побједа хришћанства над паганством. У раду се, на примјеру српских средњовјековних житија, разматра важност ктииторства за углед владара, али и за стварање српског културног идентитета.

Кључне ријечи: средњи вијек, житије, ктииторство, култура, дивљина

1. Српска средњовјековна култура

Проучавање културе, носиоца једне нове људске стварности, требало би садржавати и историју осјећања, погледа на свијет, вриједности и правила – њених *интегралних дијелова*. Они су темељ умјетничког и књижевног израза, те, самим тим, најуспјешније објашњавају умјетност одређене епохе. Како је примијетио Едуард Кале, за сваку културу, а с тим у вези и за науку о култури, „битна су раздобља додира с другим културама, занимање за друге културе – јер нас то присиљава да се запитамо за одлике елемената властите, а онда и за културу као другу стварност“.¹ Српска средњовјековна култура заправо је одраз дијалога који се у српској свијести водио највећим својим дијелом са византијском културом. Међутим, дијалог са Византијом није се односио на цјелокупну византијску културу, него управо на црквену духовност, што се јасно препознаје и у дјелима старе српске књижевности, насталима „у оквиру јединствене естетске философије византијског света“.² Особеност византијско-словенске православне духовности огледа се у подвижничком схватању живота које полази, као што је уочио Зоран Константиновић, „од не-

¹ Eduard Kale, *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb 1977, стр. 7.

² Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд 1980, стр. 57.

посредног искуства онога што осећамо као божанско, а за које се сматра да га није могуће редуковати на неко теоријско или логично знање³.

Смрћу Максима Исповједника бб2. године завршена је епоха патристике у византијској философији. Максима је византијска црква прогласила исповједником истине (отуда надимак) због његовог мишљења да се историја свијета дијели на период припреме учовјечења Бога, који се завршава рођењем Христа, и на период припреме „обожења“ човјека, који би требало да се заврши сједињењем творевине са Творцем. Његовим учењем окончани су христолошки спорови, а дефинитивно је формирана свијест о важности усмјерења човјекове активности на тренутак сједињења са Творцем и спасења космоса.⁴ Управо је свијест о важности тог тренутка поставила темељ развоју византијске умјетности, а затим, посредно, и српске. Познато је да међу средњовјековним умјетничким остварењима, не само у српском него и у европским оквирима, нема ничега што оставља снажнији утисак и што боље осликава колективну свијест тог времена од цркава и манастира. Поред политичких мотива за њихово оснивање, свакако је важну улогу играло и вјеровање да овоземаљски дар посвећен светим заштитницима помаже на путу спасења.⁵ Пошто су били свјесни тога да манастири и њихов украс најсигурније доприносе приближавању *царству небеском*, али и угледу, српски средњовјековни владари и феудалци улагали су огромна средства и труд у подизање својих задужбина. Потврду тога, очекивано, налазимо и у једном од најплоднијих и најзначајнијих књижевних жанрова у српској средњовјековној књижевности – житијима,⁶ у којима средњовјековни аутори, пишући о значајним подухватима својих јунака, посебно истичу подизање манастира, цркава или црквених здања.

2. Значај подизања задужбина у средњем вијеку

Латински глагол *colere*, од којег и потиче ријеч *култура*, означава 'обрађивање, крчење земље'.⁷ Помоћу културе једино људи, за разлику од дру-

³ Зоран Константиновић, *Интертекстуална компаратистика*, Народна књига – Алфа, Београд 2002, стр. 131.

⁴ Видјети Сергеј С. Аверинцев, *Философија од VII до XII века*. У Сергеј Аверинцев и Игор Медведев, *Преглед византијске философије*, Плато, Београд 2005, стр. 60.

⁵ О мотивима и разлозима подизања цркава и манастира видјети, нпр.: Ксенија Кончаревић, *Комуникативно понашање монаха у српској говорној и социокултурној средини*, *Зборник Матице српске за славистику* 69, 2006, стр. 115–116; Млађан Цуњак, *Ктиторство, права и обавезе ктитора у средњовековној Србији*, *Богословија „Свети Сава“ – Newpress*, Београд – Смедерево 2008, стр. 18–28.

⁶ О житију као жанру видјети, нпр.: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Нолит, Београд 1990; Јелка Ређеп, *Старе српске биографије (поетика жанра)*, Прометеј, Нови Сад 2008.

⁷ Ivan Šijaković, *Sociologija: uvod u razumevanje globalnog društva*, Ekonomski fakultet, Banja Luka 2008, стр. 201.

гих живих врста, утичу на природу. Она је тако, заправо, постала средство које се јавило између људи и природе са циљем одржања групе. У литератури је више пута истицано да човјеков однос према природи и простору који га окружује има веома велики значај за разумијевање стања свијести у одређеној епохи. Као и код других словенских народа, и код Срба се у средњем вијеку поимање структуре свијета исказивало опозицијом *припитомљене природе*, синонима за културу, и *дивљине*, као непријатељског окружења које их је испуњавало страхом и зебњом.⁸ Потчињавањем природе својим егзистенцијалним потребама, укључујући ту и духовне, Срби су, дакле, стварали свој културни идентитет, а с њим и умјетност. Умјетничка дјела, као симболично уобличени узор живљења и доживљавања свијета у одређеној култури, најпримјеренија су слика те културе, врло погодна за њено упознавање.⁹ У српској средњовјековној култури, поред књижевних дјела, ту слику свакако дочаравају манастири, који су ктиторима користили у сврху властите симболизације, овјековјечења и претварања у узор. С обзиром на то да се за мјесто њихове изградње бирао најчешће преддио нетакнуте природе, Јелена Мргић Радојчић исправно је уочила да се подизање задужбина може посматрати и као побједа културе над дивљином, побједа хришћанства над паганством, чија су божанства пребивала у природним елементима – у светом дрвету, гају, извору или ријеци.¹⁰

Носиоцем културе и цивилизације у литератури се најчешће сматра град. Међутим, урбани амбијенти у Србији се, у поређењу са европским приликама, јављају прилично касно, тек у 14. вијеку. Прије њих, манастири су имали функцију утемељивача српске културе.¹¹ За нови урбани облик у средњем вијеку манастири су играли кључну улогу и у Европи. Монаштво је извршило јак утицај на мијењање постојеће слике тадашњег европског друштва. У трећем вијеку повлачење из града ушло је у колективну фазу, а манастир је тако постао нови тип града: чврсто братство људи који се не окупљају само због повремених церемонија већ у сврху сталног заједничког живота, у настојању да остваре хришћански живот на земљи, посвећен искључиво Богу.¹² Са монашtvом су се Срби почели упознавати још у вријеме ширења хришћанства на Балкану. Међутим, до значајнијег оснивања манастира и напредовања монаштва дошло је у периоду владавине Немањића (1168–1371). Својим постојањем српско монаштво је преображавало средину у којој је дјеловало. Манастири су, прије свега, представљали средишта

⁸ Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић, ур., *Приватни живот у српским земљама средњег вијека*, Сlio, Београд 2004, стр. 15.

⁹ Eduard Kale, нав. дјело, стр. 105.

¹⁰ Јелена Мргић-Радојчић, *Средњовековни човек и природа*. У С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић (ур.), нав. дјело, стр. 177.

¹¹ Видјети Јован Деретић, *Културна историја Срба: предавања*, Народна књига – Алфа, Београд 2005, стр. 53–62.

¹² Lewis Mumford, *Grad u historiji*, Naprijed, Zagreb 1968, стр. 277.

вјерског и монашког подвижништва, али су истовремено били и расадници писмености, умјетности и разних облика културног живота.¹³ Снажно су утицали и на духовност, моралност и националну свијест у народу, „а својим врхунским естетским донетима – складношћу грађевина, лепотом фрескописа, дубином сакралне поезије, неговањем традиционалног црквеног појања – култивисали су народну душу и кроз то утицали и на народно уметничко стваралаштво“.¹⁴

С обзиром на то да је, како је сматрао Димитрије Богдановић, християнизација „пресудан чинилац, колико за европеизацију српског народа и међународни статус његове касније државности, толико и за битно усмеравање, па чак пре тога и за само настајање српске књижевности“,¹⁵ природно је да је у тој истој књижевности подизање манастира, као средишта културног живота, представљено као симбол стварања културе, стварања реда, једне нове стварности, симбол побједи над паганским нередом. Познато је да је сваки ред у предности над нередом, облик над збрком. „Неред показује одсуство духа, отуда у свету културе нема места нереду.“¹⁶ Управо због тога, манастири су као култивисана средина били у предности над дивљином. Прихватање хришћанства заиста је представљало прекретницу у српској историји, а манастири су у томе били најважнији посредници. Опозиција дивљина – култура (природа – умјетност) дио је *модуса двојне артикулације свијета*, којег је у византијској умјетности уочио Сергеј Аверинцев.¹⁷ Манастири су, дакако, други члан ове опозиције, као простор који нуди прилику да се српски народ изведе из мрака незнабоштва и усмјери хришћанским путем, као мјеста изражавања човјекове контроле над природом, интензивног умјетничког и културног стваралаштва, мјеста артикулисања нереди, *рашчлањивања*. Аверинцев сматра да аналогију са двојном артикулацијом свијета у византијској умјетности треба тражити у библијском тексту, у опису стварања свијета. „Библија описује стварање света као низ чинова ‘раздвајања’ једног од другог (‘... и раздвоји Бог светлост од таме...’; ‘... и раздвоји Бог воду под сводом од оне над сводом...’); и она захтева од човека ‘да разликује свето од несветог и чисто од нечистог.’“¹⁸ Дакле, двојство је једно од најсвеобухватнијих обиљежја

¹³ Ксенија Кончаревић, нав. дјело, стр. 116.

¹⁴ Исто, стр. 117–119.

¹⁵ Димитрије Богдановић, нав. дјело, стр. 90.

¹⁶ Đuro Šušnjić, *Drama razumevanja*, Ћигоја штампа, Београд 2004, стр. 168–169.

¹⁷ „Двојна артикулација света може да има временски, тј. историјски модус (када се супротстављају један другом ‘овај свет’ и ‘будући век’ као садашњост и будућност). Она може да има просторни, тј. космолошки модус (када се супротстављају једно другоме ‘земаљско’ и ‘небеско’ у буквалном, а не метафоричном смислу речи). На крају, може да има филозофски, онтолошки модус (када се супротстављају једно другоме материја и дух, време и вечност, што може, такође, да се означи као ‘земаљско’ и ‘небеско’, али у оквиру метафоре)“ (Сергеј С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд 1982, стр. 125).

¹⁸ Исто, стр. 122.

средњовјековне идеологије¹⁹ и, као такво, веома је важно у проучавању старе књижевности.

2.2. Оснивање манастира као мотив у српским средњовјековним житијима

Мотив потраге и открића идеалног мјеста за подизање манастира чест је у српским средњовјековним житијима. Поред објективних разлога, као што су изолованост предјела у односу на путеве и постојање извора питке воде, јасно је да је коначном избору мјеста претходило и дубоко промишљање о природи, која је представљена или као пустиња или као мјесто изузетне љепоте.²⁰

Велики жупан Стефан Немања, родоначелник династије Немањића, оснивач је јединствене српске феудалне државе. Период његове власти јесте и период који прати осамостаљивање и конституисање српске књижевности „као заокружене, националне литературе, са продором националних тема и култова у преузете византијске жанрове, поготову оне главне као што су житије и служба“.²¹ Зачетник нове, осамостаљене српске књижевности јесте, без сумње, Свети Сава. Његово *Житије светог Симеона* (1208), писано као ктиторско житије оснивача Студенице, једно је од најљепших у старој српској књижевности. Лик Симеона грађен је као примјер богоспознања, а биографски подаци у функцији су наглашавања идеје одрицања од престола ради небеског царства и извођења сопственог народа на исправан, хришћански пут. Важан чинилац у таквом обликовању лика овог владара представља и податак о грађењу манастира. И Студеница и Хиландар на тај начин постају полазне тачке, симболи како Симеоновог тако и српског духовног и културног уздизања. То Свети Сава наглашава тако што *Житије светог Симеона* започиње реченицом:

Овај наш свети манастир (Студеница), као што знате, *како је ово место било пусто, беше ловиште зверова*. И, дошав у лов, господин наш и самодржац, владалац све српске земље, Стефан Немања, ловљаше овде, и свиде му се да овде, у овом пустом крају, сагради овај манастир на покој и умножење чина калуђерског (I, 47).²²

Свети Сава пише житије представљајући свог оца као зачетника српске културе и нове српске историје. Самим тим, Студеница, његова задужбина, постаје метонимија за успјех стварања националног културног идентитета,

¹⁹ Видјети Ирена Грицкат, Поглавља из историје књижевног и писарског рада, *ЈФ* 33 (1977), 129 и даље, преузето из Димитрије Богдановић, нав. дјело, стр. 37.

²⁰ Видјети Јелена Мргић-Радојчић, нав. дјело, стр. 174.

²¹ Димитрије Богдановић, нав. дјело, стр. 112.

²² Сви наводи у овом раду вршени су према: Драгољуб Павловић, ур. *Српска књижевност у сто књига. Стара српска књижевност I–III*. Матица српска – Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд 1970.

а простор који је изабран за њено подизање нема само функцију мјеста дешавања него је и структурни чинилац, важна компонента у самом грађењу текста. Сава наглашава да је Свети Симеон изабрао *пусто место* да би подигао Студеницу. Символика пустиње преузета је из *Библије*. У хришћанској идеологији она је у исто вријеме географско-историјска реалност, али и симбол духовног уздицања, јер, поред мјеста лутања, представља и мјесто искушења, највишег степена промишљања и религиозности.²³ Природно, на нашим просторима, у условима умјерене климе, појам библијске пустиње као простора без живота замијењен је топосом шуме. Шума, међутим, није супротност пустињи, него постаје готово њен синоним. Наиме, у српској култури појам *пустиње* повезиван је са неприступачним, непроходним и ненасељеним предјелом, а такво преношење значења симбола пустиње постојало је и на хришћанском Западу.²⁴ Пустиња је, дакле, вриједност супротстављена вриједности цивилизације и културе, а управо на таквим мјестима, попут Јерусалима, граде се манастири. Занимљиво је присјетити се овдје како је византијски свијет почео и оправдао своје постојање. Наиме, на мјесту будућег Цариграда, Константинопоља, постојао је готово хиљаду година грчки град Визант. Њега су основали дошљаци из Мегаре око 660. год. п. н. е., али је његова историја избрисана симболичним „оснивањем“ Цариграда 11. маја 330. године како би се нагласила идеја да је византијска престоница никла на пустом мјесту, иако то у стварности није било тако.²⁵ Истицањем чињенице да је Симеон подигао Студеницу на пустом мјесту Сава још више увећава значај свог оца у историји српског народа, чије се дотадашње паганство на тај начин изједначава са пустоши („Јер утврди и уразуми срца свих, и научи нас како треба као правоверни хришћани да држимо веру према Богу“ (I, 48)). О томе свједоче и ријечи самога Светог Симеона у уводном дијелу говора поводом одрицања од престола:

Чеда моја драга и одгајена мноме, ево знано је свима вама као Бог својим промислом постави мене да владам над вама, и какву у почетку нађох *упропашћену земљу*, и помоћу божјом и пресвете владичице наше Богородице колико сам моћи имао, не лених се, нити мира себи дадох, докле све не поправих (I, 50).

У Савином *Житију светог Симеона* појављује се још један свеприсутни мотив старе српске књижевности – *топос Свете горе*. Света гора такође има симболичко значење – представља простор сакрализације дивљине и подизања српског Сиона, манастира Хиландара.²⁶ Из аренге *Хиландарске повеље* (1200/1202) Стефана Првовјенчаног Сава је преузео алегоричку слику раја,

²³ Видјети Јелена Мргић-Радојчић, нав. дјело, стр. 173.

²⁴ Видјети Žak Le Gof, Šuma-pustinja na srednjovekovnom Zapadu. U *Srednjovekovno imaginarno: ogledi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 1999, стр. 174.

²⁵ Видјети Сергеј С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, стр. 131.

²⁶ Смиља Марјановић-Душанић, Хиландар као нови Сион Немањиног отачаства, Међународни научни скуп *Осам векова Хиландара*, САНУ, Београд 2000, стр. 17–28.

која је надахнула многа дјела старе српске умјетности, а која открива духовну стварност Свете горе у очима људи тог времена, па и самог Саве. Првовјенчани је Свету гору видио као *равну ливаду, красну изгледом*, а Светог Симеона је упоредио са *дрветом дивним* на којем је *птица слаткогласна* – Свети Сава.²⁷ Сава овако описује Немањин долазак:

И стиже у *ливаду покоја*, у красно растом и плодовима дрвеће, у ком слатке птице певају, где послуша и поживе мирни, и неметезни, и богоугодни живот, укоренив се добро правоверјем и светло сијајући, *као дивно дрво стојећи*, у пристаништу добром, велим, у Светој Гори, у којој као *слаткогласну птицу* и грлицу која љуби *пустињу* нађе једног жељеног монаха, милу утеху христољубивоме старцу, и некад њиме неговано јагње, грану од плода његова и цвет корена његова (I, 58).

Света гора је, дакле, ливада са цвијећем и дрвећем, идеално мјесто за нови почетак, праскозорје српске културе. Гора је већ у *Библији* приказана као мјесто ближег додира са Богом. Рајска ливада, уздигнута према небеским висинама, чини да се брише граница између овоземаљског и оноземаљског, између, како Аверинцев каже, *онтолошке* и *космолошке* позиције,²⁸ а на једном таквом мјесту српски народ подиже свој манастир. Ова идеја у складу је са значајном особености старе српске књижевности, а то је, како ју је дефинисао Димитрије Богдановић – „она нарочито историософска заокупљеност старозаветном библијском идејом народног месијанизма и наглашено присуство владарске идеологије у главним књижевним жанровима“.²⁹ Међутим, у Савином тексту уочљиво је двојно виђење Свете горе – колебање између рајског мјеста и пустиње као мјеста искушења. За себе каже да је у Светој гори јер је, као што се види из горенаведеног цитата, *слаткогласна птица која љуби пустињу*; када описује Светог Симеона на самрти, за монахе који су дошли до његовог оца каже да су „мноштво чрнаца као мирисни цветови који цветају у тој *пустињи*“ (I, 61); своје стање након очеве смрти описује овако: „И обузе ме велика туга и бојазан, једно од *пустиње*, а друго од страха од безбожних разбојника“ (I, 64). Још важније, мотив пустиње понавља се и у опису проналаска мјеста за подизање Хиландара: „И пробави ту мало времена, па блажени, као што овде оправда своје царство, тако и онде зајеле наћи место спасења свима који долазе одасвуд, и испроси у цара, кир-Алексе, пријатеља свога, *место пусто* ради подизања манастира у Светој Гори“ (I, 58). Тек се касније у тексту наводи да је на том мјесту био манастир, „звани Милеје, ваведена свете и преславне владичице Богородице, разваљен одасвуд од безбожних ратника“ (I, 58). Притом се инсистира на томе да је тај манастир

²⁷ Стефан Првовенчани, *Хиландарска повеља*. У Т. Јовановић (ур.), *Стара српска књижевност: хрестоматија*, Нова светлост, Крагујевац 2000, стр. 26–29. Превод према издању А. В. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног)* из 1200–1202, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор V*, Београд 1925, 62–89.

²⁸ Видјети Сергеј С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, стр. 126.

²⁹ Димитрије Богдановић, нав. дјело, стр. 68.

био напуштен. Као у случају Константинопоља, Савиној визији о Немањи као зачетнику српске културе одговарала је идеја да је највећи српски манастир подигнут на *пустом мјесту*, ван Србије, и то – у Светој гори. „Као што овде обнови и све уреди, тако и то свето место подиже, да нас ни овде не лиши обновљења, и помена, и склоништа“ (I, 58). У *Хиландарској повељи* (1199) Стефана Немање такође се истиче да је манастир подигнут из рушевина бившег манастира, али се и овдје наглашава да од тог манастира „не беше остао ни камен на камену“ (I, 42–43). Хиландар је, дакле, био српско утврђење настало у рајском предјелу, али на пустом мјесту, мјесту највећих искушења. Његов каснији значај и развој, као и учешће божанског творца, првенствено Богородице као заштитнице Свете горе, у његовом стварању, Сава описује овако: „Али је љубав Богоматере и наставнице наше хтела, и светим молитвама господина Симеона, да се тај храм од незнатнога претвори у величанствену појаву“ (I, 64).

Житије светог Симеона (1216) Стефана Првовјенчаног прво је самостално српско житије. Оснивање задужбина (Студенице, Хиландара, храма Пресвете Богородице, манастира Св. Николе и Св. Ђорђа) и у овом дјелу је један од важних мотива. Снажним описом Немањиних осјећања и доживљаја Првовјенчани истиче значај подизања Студенице: „А кад гледаше подизање храма Пресвете, овај мој господин свети, верујте ми, о господо и браћо, да сам видео како се његов ум диже у висину као неки *небопарни орао*,³⁰ који је држан на земљи везан узама железним, па се истраго и у висину узлетео да дође до онога бесмртнога и светога источника и да види хлад божанственога града вишњег Јерусалима чији, уистину, постаде прави грађанин“ (I, 88). Подизање задужбине, дакле, узрокује већ поменуто брисање *онтолошке* и *космолошке* позиције. Очекивано, значајно мјесто у житију има и подизање Хиландара. Колико је тада грађење овог манастира било важно, јасно је из чињенице да Првовјенчани истиче своје прилоге које је слао за градњу Хиландара, а у писму које му је Свети Симеон упутио поново се уводи топос пустиње:

О драго чедо и слуго Христов, знај, ако смо те и оставили вољом Господа Бога и Пресвете и с благословом мојим, да владаш у том месту, пишем ти да нађох *пусто место* усред Горе Свете, Ваведења пресвете Богородице, по имену Хиландар. Не лени се, него похитај свом снагом својом да га подигнеш, да се сазида храм Пресвете у спомен мој у земљи овој, и опет по мени да буде теби и чедима твојим и унучадма, у вашем роду довека (I, 93).

³⁰ Ђорђе Трифуновић је уочио да је у опису Немањиних духовних стремљења и доживљаја приликом подизања Студенице Стефан Првовјенчани први увео мотив орла у српску књижевност. „Ови цареви над птицама означавају велике мисаоне и духовне домете. Првовенчани је први на орловим крилима полетео навише, ка вишим областима духовног живљења“ (Ђорђе Трифуновић, Приповедање и симболи средњовековне наше уметничке прозе. У Ђ. Трифуновић, ур. *Српска књижевност у књижевној критици. Стара књижевност*, Нолит, Београд 1965, стр. 167).

Најопсежније житије наше старе књижевности, Доментијанов *Живот светога Сава* (1242/43. или 1253/54), описује цијели живот човјека који је утемељио православље у српској држави. Свети Сава је, заправо, прави зачетник српске културе – његова дјела почетак су српске средњовјековне књижевности, а он је оснивач монашкога реда и манастирских закона, и, што је најважније, самосталне српске православне цркве. Досегнувши број од тридесет три поглавља, Доментијан је успоставио, чини се, најважнију паралелу: Сава – Христос.³¹ У *Библији* стоји: „Тада му говораху: Ко си ти? И рече им Исус: почетак, како вам и кажем“ (Јов. 8, 25). Исус је, дакле, почетак стварања и почетак спасавања. У српским оквирима то је свакако Свети Сава – почетак књижевности, почетак праве вјере у Срба, почетак васкрсења. Потпуно у духу византијске поетике, Доментијан одмах у првом поглављу описује Саву као заступника, извршиоца Христове улоге, тако што наглашава да је Сава у разговору са светогорским монахом који је дошао у Србију препознао „Богом послани му глас од Свете Горе и од пресвете Богородице, коју положи као предстатељицу и повереницу живота свога“ (I, 122). Мотив подизања цркава појављује се већ у опису Савиног боравка у Светој гори прије Симеоновог доласка („Пребивајући ту, положи почетак добрим делима, и даде много злато на уздизање манастира Светога Пантелејмона“ (I, 126); „И дошавши у манастир, поче ту зидати дом Господу своме, посветивши га рођењу пресвете Богородице...“ (I, 135); „Пошто је он остао многа лета у дому Пресвете Богородице Ватопедске, и разумевши светим Духом долазак свога господина оца, опет поче зидати цркву светога Златоустага...“ (I, 135–136); „Када су биле свршене обе цркве и украшене свима потребама, видевши свету велику цркву која је мати црквама, Благовештење звона, која је прво била покривена плочама од својих ктитора, а Свети унапред разумевши да није вечито, и скинувши плоче покри је оловом. И када је била покривена велика црква, коју преизобилно украсивши испуни сваким украшењем и свима потребама, што има и до данашњег дана на почаст, опет сатвори другу цркву Преображења Спасова“ (I, 136)). Доментијан, описујући прве монашке дане Светог Симеона у Студеници, наглашава да је овај, тада најзначајнији манастир, задужбина великог владара („Оставши неколико ту у дому Свете Богородице Студеничке, у *рукотвореном му манастиру*...“). Симеонов долазак у Свету гору, у Ватопед, такође је обиљежен задужбинарством:

Богомудри кир Сава монах, напредујући у делима својим, недремљивим подвигом својим уздиже изванредна дела у том манастиру, и сазда превиоке палате, једне нарекавши у име оца свога, а друге у своје име, које и до данас стоје у част томе манастиру (I, 151).

Нарочито је занимљив Доментијанов опис заједничког, Симеоновог и Савиног, обиласка Свете горе, гдје се, поред ктиторства, поново уводи сли-

³¹ О библијским паралелама које Доментијан користи у Савиној портретизацији видјети: Љиљана Јухас-Георгиевска, *Књижевно дело јеромонаха Доментијана* (предговор). У Љ. Јухас-Георгиевска и Т. Јовановић (ур.) *Доментијан, Житије Светога Сава*. Српска књижевна задруга, Београд 2001, стр. XV, LX–LXXXII.

ка Свете горе као *пустиње* („Дошавши у унутарњу *пустињу*, у велику Лавру светога Атанасија Атонитскога...“ (I, 152); „Оставши ту неколико ради одмора, док су их света братија држала са многим љубављу, и сви свети мужеви од унутрашњих *пустиња* дођоше да виде Преподобног...“ (I, 153)). Иако детаљно описује сваки вид задужбинарства својих јунака, Доментијан, очекивано, подизању Хиландара посвећује највише пажње. Долазак Светог Саве у Свету гору он је у првом поглављу, као што је већ речено, представио као божју промисао, па је, с тим у вези, навео и да је за градњу највеће српске задужбине добијен божји благослов у облику савјета неког *богобојажљивог мужа*: „Такође и ти не касни, но сатвори манастир у Светој Гори, да буде истинито прибежиште твоме отачаству, да и после вас они, који су у земљи отачаства твога, који се нађу да љубе Бога и његову пречисту матер и који желе истинитога живота, дошавши ту, да га нађу, и претрпевши до конца да буду спасени“ (I, 155–156). Доментијан поново активира мотив *пустог мјеста* када описује потрагу за мјестом изградње Хиландара. Тако Сава у молби игуману каже да тражи „једно *запустело* месташце“ (I, 156), одабире напуштени манастир да на његовим рушевинама подигне Хиландар („И дошавши у манастир, нађе га *запустела* од безбожних гусара, и где се преклонио ка последњем паду (I, 157)), а у писму цару Алексију пише: „И обновили смо *запустело*, и сазидали смо разграђено, и довршили смо манастир свете Богородице...“ (I, 159). Дакле, ако се има у виду значај Хиландара, јасно је да Доментијан не понавља мотив *пустиње* само у смислу географско-историјске ралности. Он га претвара у симбол стања духа у Србији прије немањићког периода, па је самим тим подизање Хиландара симбол новог стања и прекретнице у историји читавог српског народа.

И сложив заједно до четрнаест манастира, назва га Хиландар; и украсише га оба богољупца сваким потребама; и приложише од своје земље метохије толико довољно, да је двема стотинама чрнаца довољно свега од воље. А благоверном сину његову, који је тада владао на престолу светога Симеона, великом жупану кир Стефану, њему предадоше манастир Свете Богородице Хиландарске и деци његовој после њега (I, 160).

Теодосијев *Живот св. Саве*, како је у науци утврђено, настао је између 1284. и 1292. године.³² Теодосије такође одмах на почетку житија уводи топос Свете горе као *пустињског*, *испосничког* мјеста, и то у разговору Светога Саве са једним калуђером из Свете горе, Русом, који је Сави испричао „све о правилу *пустињском*“ (II, 137).³³ Опис првог Савиног обиласка Свете горе веома

³² Јелка Ређеп, нав. дјело, стр. 30.

³³ Пустински амбијент Свете горе као *locus* искушења и подвижништва Теодосије је унио и у *Житије Пера Коришког* (око 1310): „Угледавши *пустињу* његову и стену на којој се подвизавао видех дивно од Бога за отшелнике устројено пребивалиште. Јер место је ван света и за сваки подвиг прикладно, на стално умиљење и плач за богољубиве поучно“ (Теодосије Хиландарац, *Житије и подвизи светога и преподобнога оца нашега у Коришкој Гори испосника*, прев. Д. Богдановић, ЛМС 406 – 1 (јул 1970), стр. 87.

је емотивно обојен: „Пријатељски угошћен са свима који су били с њим, одавде се попе на давно жељени му Атон, где принесе клањања на коленима, и обноћно стајање, и многе молитве Богу из дубине срца свога, и, пошто је тај свети врх довољно наквасио радосним и топлим сузама, какве захвалне речи није упутио Богу што га је удостојио узласка на њ!“ (II, 149). Задужбинарство је и код Теодосија важан сегмент у стварању потпуне слике о јунаку, па тако, као и Доментијан, детаљно описује Савино подизање цркава и црквених здања по доласку у Свету гору:

Примив донесено му злато, оделив чест за убоге, осталим поче зидати ћелије двоспратне и троспратне. И цркву поче зидати на Зигу, иза велике цркве у име рођења пресвете Богородице. И другу цркву, у име светога Јована Златоустога. Трећу цркву начини на великом пиргу Преображења господњег. И с велике цркве скиде плоче камене, па је оловом покри, како се и досад види. (...) Начини и много друго у манастиру, што није лако избројити, почем га називаху другим ктитором (II, 157).

Важност задужбинарстава видљива је и из писма којег је Сава са Свете горе упутио своје оцу: „... у земаљском царству си се апостолски подигао, земље људи својих православљем си посветио, и, прогнав вукове јереси и порушив храмове бесовске, цркве си Богу подигао...“ (II, 158). Теодосије такође инсистира на мотиву путог мјеста у опису историје подизања Хиландара. Сава, по налогу игумана, долази цару са молбом: „Има један *запустели* манастир, по имену Хиландар, па, ако царство ти благо учини мени и мојему оцу, даћеш нам га, а ми ћемо опет, као од нас, дати овај Ватопеду, а милошћу царском назваће се наше предање“ (II, 167). Како би нагласио божју промисао у подизању ове српске задужбине, и Теодосије уводи лик богобојажљивог старца кога Бог шаље Сави да га посавјетује: „Потрудивши се, испросите место или *запустели* манастир, па, обновивши га, утврдите га за своје отачаство, да се *српски манастир* зове, да они који од вас љубе Бога и одреку се светскога живота нађу после вас пристаниште спасења и да ради многих који се спасавају примите од Бога веће почести“ (II, 169). Сава и Симеон одлучили су да српски манастир у Светој гори буде – Хиландар. Тако Сава „дође у *запустели* Хиландар, где не нађе ништа сем цркве, па и то разорено, и одмах га градом озиди, и подиже цркву из основа, и сазида довољно ћелија браћи, и цркву обнови, и златом пописа, украсив је довољно иконама и завесама и сасуди-ма светим“ (II, 170–171). Дакле, и Теодосије инсистира на подизању најважније српске задужбине на пустом мјесту и представљању Светога Саве као српског *почетка*, што је видљиво и на основу библијске типологије Савиних чуда, тј. „понављања“ Христовог спаситељског дјела.³⁴ С друге стране, чињеница да је Студеница Симеонова задужбина најснажније је истакнута у дијелу текста у којем се овај, кроз сузе, посљедњи пут обраћа сину: „Ако Богу временом буде по вољи, сакупив грешне моје кости беднога тела, пренећеш их

³⁴ Јелка Ређеп, нав. дјело, стр. 33.

у земљу мојих људи, и положићеш их у цркву коју сам сазидао у месту званом Студеници, у манастиру пресвете Богородице“ (II, 175).

Архиепископ Данило (Данило II), чија дјелатност веома подсјећа на дјелатност Светога Саве, такође је боравио и стварао на Светој Гори. Он је написао неколико биографија српских владара и црквених великодостојника. У *Животу краља Драгутина* (око 1316) пише о даровима које је његов јунак слао манастирима („Прво, колике је милостиње даровао у божанствене храмове и потребе и сасуде црквене...” (II, 349)), а описујући пренос Драгутиновог тијела, у којем је и сам учествовао, Данило II наглашава да су „дошли у Рас ка цркви св. Мученика Христова (Ђурђеви Ступови) у његов манастир“ (II, 359). И о краљици Јелени, у *Животу краљице Јелене* (1317), пише да се посебно „трудила о том како ће давати милостиње у божанствене храмове“ (II, 307), а манастир Градац, задужбина краљице Јелене, у овом житију је постао не само *locus* него и у сваком погледу – јунак. Уочено је, међутим, да Данило не помиње католичке цркве и самостане које је Јелена подигла у Зети, као ни чињеницу да је она била ктитор католичких споменика у Приморју.³⁵ Архиепископ Данило наводи да је Јелена, док је посматрала „својим очима божанствене цркве и свете манастире, што подигоше христољубиви мужеви (цареви) од основа³⁶ ради славослова божјега, а себи на вечан спомен“ (II, 311), схватила: „Зато треба и ја да се бринем, да и ја уз помоћ божју, подигнем храм у име пресвете Богоматере, не би ли ми она била молитвена заступница у дан судњи“ (II, 311). Детаљно су, њеним плачевима и молитвама, описана Јеленина осјећања због подизања задужбине. Радост која испуњава краљицу („И када гледаше како се дижу стене тога св. храма, у весељу срца красоваше се...” (II, 313); „А када је помоћу божјом свршен овај храм Пресвете, као што се какав добар војник, који се прослави у победи и угодно послужи цару, радује примивши многе и драгоцене дарове из његове руке, тако се и ова христољубива весељаше свршивши овако дело, и говораше: ‘Слава Богу који ме је удостојио да свршим овако дело’“ (II, 314)) може се упоредити са већ поменутиим осјећањем Светог Симеона поводом подизања Студенице, онако како га види Стефан Првовјенчани. Градац, дакле, постаје краљичин сапутник на путу за вјечност, њено искупљење за све гријехе, њена највећа радост. Овај манастир је у то вријеме био организовано средиште монашке дјелатности:

Утврдивши црквени устав, сакупивши изабране монахе, заповеди им да ту пребивају, установивши им законско издржавање, које држе непромењено и до сада, такође и целом црквеном клиру, као што у тај дан установи Блажена, а и најчаснији игумани који управљају њезиним домом, тако чине бојећи се Бога и заповести божје (II, 314).

³⁵ Гојко Суботић, Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју, *Историјски гласник*, 1–2, 1958, стр. 131–147. Преузето из Јелка Ређеп, нав. дјело, стр. 60.

³⁶ И Данило II овако наглашава да су прве немањићке задужбине настале од основа, на мјестима гдје прије њих није било хришћанство.

У *Животу краља Милутина* (1324) Данило II представио је свог јунака као изврсног ратника и владара, али и као великог ктитора. Детаљно су описани његови подухвати на подизању и обнављању манастира и болница у Србији, Светој гори, Јерусалиму, Солуну и Цариграду. Описана је и обнова Хиландара, на основу које се Милутин, послјије Симеона и Саве, оправдано сматра највећим ктитором Хиландара.³⁷ Девето поглавље посвећено је зидању манастира Бањске. Занимљиво је да се на овом мјесту наводи како се Милутин, прије почетка зидања, присјећа „преподобнога свога прародитеља, светога оца Симеона“ (II, 399), а истиче се и податак да заповијешћу архиепископа Данила „старо здање те цркве би разорено, и ново од основа подигавши и сврши, на слику св. Богородице Студеничке“ (II, 400), што би била још једна повезница са Стефаном Немањом.

И тако се сврши и украси овај свети храм, не само манастир и једина црква, но и цео двор манастирски испуни и украси, тј. палате царске, поставивши и трпезарију и друго остало: овај све свршивши и украсивши и испунивши, и одликова сваким довољством и правдама црквеним, као што се види и до сада, и сви који гледају говоре: 'Блажен си, благочастиви и христољубиви краљ, јер нађе себи мирно место, и спомен твој (биће) у род и род' (II, 400).

Послије *Живота краља Милутина* у *Даниловом зборнику* слиједи *Живот краља Стефана Уроша III Дечанског* Даниловог ученика, који пише између 1337. и 1340.³⁸ Већ је у *Животу краља Милутина* истакнута Данилова улога у грађењу манастира Бањске,³⁹ а Данилов ученик то потврђује, сада ријечима Стефана Дечанског упућеним Данилу:

Добре и благе успомене мојих родитеља обличавају моју леност, који подигоше божанствене храмове на велику и вечну успомену себи. Хоћу да начиним храм Богу моме, спасу Христу; но потруди се са мном о саздању и утврђењу такве цркве. И говорим ти пред иконом неисказаног судије и сваког створења Христа, и на слушање свој властели, рекавши овако: Ево ћеш бити други ктитор са мном овом месту које ћемо почети зидати, и тебе, дакле, уписујем, и сина мога такође у део ове свете цркве. Но пожуре се са мном, колико ти је могуће уз божју окрепу и утврђење срца твога. *Јер знам, господине мој и оче, како си се бринуо родитељу мојему за уздизање такве његове цркве, која се види, у име светога првомученика Стефана, такође се жељно побрини и за мене, јер имамо заједничко и у животу и после смрти наше* (III, 39).

Припремајући се за смрт, а у жељи да учини неко богоугодно дјело, Стефан Дечански се, дакле, обраћа Данилу за помоћ, те уз његову помоћ зида Дечане. С тим у вези, занимљив је топос открића идеалног мјеста за осни-

³⁷ Јелка Ређеп, нав. дјело, стр. 66.

³⁸ Димитрије Богдановић, нав. дјело, стр. 179.

³⁹ „Јер овај епископ Данило беше рођење и васпитање српске земље, од своје младости вођен и крепљен и настављан духом светим, и веома имађаше крепку и вишу мудрост у срцу својем за подизање цркве, да је он заповедао уметницима и многоизабраним вештацима који зидају како ће постављати ступове и надступља, и лучне сводове и црквене преграде“ (II, 400).

вање манастира. Наиме, будући да је то вријеме када је српски народ културом већ увелико преобликован, изведен из круга паганизма и несловесности, за мјесто подизања задужбине Данилов ученик не каже да је пусто, него описује ливаду поред ријеке – „И ходећи, нађоше *равно место на обали реке* зване Бистрице, и видевши господин мој (Данило II, прим. аут.) рече: ‘Ево место изабрано за храм Богу’” (III, 39). Поново се један јунак житија радује због подизања задужбине („И пошто су се стене тога храма подигле, и поставили достохвални стубови те цркве, и ово видећи благочастиви, радујући се красоваше се, као што и богоотац Давид некад пред ковчегом сенке скакаше играјући, и као што премудри Соломон, чинећи храм вишњему, успевајући радоваше, и боговидац Мојсије (чинећи) скинију по слици јављеној му на гори, тако и овај христољубиви господин краљ, видећи да ово напредује, радоваше се” (III, 39)), а поново један манастир, након што је украшен свим *почастима и црквеним потребама*, служи на корист отачаству:

Пошто је овај свети божји храм промислом и разумом вишње премудрости унапред више и добро напредовао, овај христољубиви краљ гледајући ово весељаше се, управљајући се тихом и безметежном животу, пошто је свака благодат божја преизобилувала у отачаству овога благочастивог краља, и пошто је цео народ узашиљао достојно благодарене Богу (III, 42).

Највише појединости из живота Данила II ипак се сазнаје захваљујући *Животу архиепископа Данила II*, такође дјелу Даниловог ученика. Ово дјело има значај и као свједочанство о нападима на Хиландар и Свету гору почетком XIV вијека.⁴⁰ У опис напада најамника на Хиландар Данилов ученик уткао је Данилову бригу за овај манастир и манастирско благо. Неколико поглавља на крају житија посвећено је Даниловом раду на подизању и обнављању цркава и манастира. Наводи се да је он, по узору на „светитеље који су пре били” (III, 83), „видећи згодно место за постављање цркве” (III, 84), подигао цркву Богородици Одигитрији у Пећи и црквицу Св. Николе, озидео припрату у Пећи, обновио Жичу и покрио је оловом. Ученик даље пише да Данило у Магличу граду „подиже прекрасне палате и остале ћелије, на пребивање онима који су тамо” (III, 88), да „у месту Јелшаци подиже изабран двор за сваку прилику и постави прекрасне високе палате, и ту сазда божанствену цркву у име архистратига Михаила, коју и пописа и украси сваким доброзаконем и утврди” (III, 89), те цркву посвећену Св. Сави у мјесту Лизница „распространи и украси сликањем часних слика, и кулу саздану ту пред том црквом подиже у висину” (III, 90).

Живот краља Стефана Дечанског (1403/04) Григорија Цамблака друго је житије посвећено овом владару. Прво је, као што је већ речено, написао Данилов ученик. Цамблак у *Уводу* слави српски народ, присјећајући се притом Стефана Немање, „корена ових добара”, „који је у царевању угодни цару свију” (III, 129). Постоје бројне разлике у приказивању Стефанове личности у

⁴⁰ Видјети Јелка Ређеп, нав. дјело, стр. 86–92.

Цамблаковом и дјелу Даниловог ученика, о чему је у науци много писано.⁴¹ Међутим, изградња Дечана једнако је значајан мотив у оба житија. Цамблук је проширио опис мјеста за изградњу овог манастира, мјеста нетакнуте природе и изузетне љепоте, те га приближио алегоријској слици раја садржаној у *Хиландарској повељи* Стефана Првовјенчаног:

А сам поставивши шаторе, ту пребиваше, дивећи се красном месту, јер лежи на највишим местима, сачишћено сваким дрвећем, јер је место многогранато и многоплодно, а уједно равно и травно, а одасвуд теку најслађе воде, а ту извиру велики извори и напаја га бистра река, чија вода пре укуса даје велико красовање (руменило) лицу, а после укуса велико добро растворење телу, тако да се нико не може наситити љубочашћа воде. Са западне стране затварају га највише горе и њихове стрмине, и отуда је тамо здрав ваздух. Са источне стране овоме се приуподобљава велико поље, наводњавано истом реком (III, 148–149).

Друго житије настало у XV вијеку, *Живот деспота Стефана Лазаревића* (између 1433. и 1439) Константина Философа, више је историографски него хагиографски текст. Стефан је у овом житију, нарочито поређењем са библијским личностима – Мојсијем, Исусом Навиним, Давидом и Соломоном – приказан као владар великих заслуга за сопствени народ.⁴² Константин Философ пише о богатству и љепотама српске земље („И ова (земља) не само да слично оној обећаној точи мед и млеко, но као да (је) у себе примила и везала четири времена и ваздух, и из себе (их) даје осталима“ (III, 185). За српски народ каже да је веома побожан, а посебно пише и о српским монасима, „који су све красно (света) знали заменити са јединим красним Христом којим се красе, и (који живе) у красним пустињама и обитељима, тако да и оне који су веома лењиви побуђују да к њима побегну, и показују многе и изабране где чувају њихове врлине посред ових обитељи, (имају) многе млчалнице по великом Јефрему и говоре са шумом лишћа и птицама и гором“ (III, 189). У таквој земљи родио се Стефан Лазаревић. Константин Философ пише и о урбаним амбијентима у Србији. Ново Брдо тако је описао као „град заиста сребрни и златни“ (III, 215), док Београд, према његовим речима, „беше од великих древних (градова) и на красним местима, као што много пута рекосмо, као мало где у васељени, а уз то са пространим изгледом, и са сваким утврђењем, и са доношењем сваке хране (III, 219). Биограф је у Београду видио и седам врхова као у Јерусалиму, описао је градске куле, мостове и цркве. Ово житије је занимљиво и због тога што у њему странац који се нашао у Србији описује живот у тој земљи, у виду хетероимажа. Једно поглавље житија посвећено и градњи Манасије, која је од свог оснивања па све до Велике сеобе Срба 1690. године, била стјецистиште учених монаха. Ту се његовала књижевност и преписивачка дјелатност. Књижевни рад је у ресавској школи био нарочито плодносан

⁴¹ Исто, стр. 101–102.

⁴² Исто, стр. 104–106.

баш у вријеме Константина Философа. Утицај ове школе осјећао се и изван граница тадашње Србије, нарочито у Бугарској и Македонији.⁴³ Константин Философ пише да је Стефан прво нашао „најприкладније (место), где је требао бити дом (црква)“ (III, 222), а затим, помоливши се, приступио раду.

И тако многим и неисказаним трошком сврши се и украси дом (црква) и град окол, изванредни станови за општежиће. А сабра од свуда предумишљене, досточудне иноке и настани ту. А даде и приложи села и винограде, а још и по свима својим крајевима потписавши даде (слободу). Ризнице овде из дана у дан полагаше. Начини ту себи гробницу, где се мало после положи. А даде и драгоцене иконе украшене бисерјем и златом, снабдевши сваким књигама за служење, (приложи) службене одежде и црквене сасуде довољно са великим бисерјем и златом украшене толико много да превазилазе и изабране велике лавре Свете Горе, а он и њих веома беше украсио, сваким светилом и златом сијајући (III, 222).

Посљедњи српски биограф, патријарх Пајсије, *Живот цара Уроша* (1642) пише на основу усменог предања. У литератури се за овај текст наводи како има лијепих мјеста, има наивности и нема јединства.⁴⁴ Износећи генеалогiju Немањића, Пајсије посебно истиче подизање Хиландара и Жиче. Премда Пајсијево дјело, како је уочила Јелка Ређеп, подсећа на побожне легенде које круже око цркава и манастира,⁴⁵ оно не одступа од устаљеног житијног модела, па је тако заступљен и мотив ктиторства. У петом поглављу наводи се како царица Јелена и Урош довршавају цркву Успења Богородице у Скопској Црној Гори (Матејич) и подижу цркву Св. Тројице у Скопљу. Темелјена на усменом предању, прича о насилној смрти посљедњег српског цара у Пајсијевом *Животу цара Уроша* покушај је проналаска разлога за пропаст српске средњовјековне државе, с обзиром на то да је убиство владара, који је сматран Божјим изаслаником на земљи, био велики гријех. Овим дјелом завршава се српска средњовјековна житијна књижевност.

3. Манастири и српски културни идентитет

Матија Бећковић је у једном од својих најпознатијих говора, посвећеном подизању храма Светога Саве на Врачару, рекао: „Храм гради нас, не ми њега“. У вријеме српског духовног луталаштва Бећковић је изградњу највећег храма у православном свијету видио као „једно од највећих чуда нашег највећег чудотворца“. Он је, заправо, препознао тежњу српског народа да се одужи светитељу чије је дјело означило почетак наше средњовјековне кул-

⁴³ Слободан Милеуснић, *Манастири Србије: велика илустрована енциклопедија*, Православна реч, Нови Сад 2002, стр. 580–582.

⁴⁴ Јелка Ређеп, нав. дјело, стр. 123.

⁴⁵ Исто, стр. 128.

туре и стварања нашег идентитета. Значај подизања овог храма у нашем времену још је већи ако се узме у обзир то да су дуго „зидине Светосавског храма личиле на *пустолину*“, а да је изворни српски идентитет и створен уз помоћ храмова, изграђених на дотад пустим мјестима, што је назначено и у старој српској књижевности.

Христијанизација нашег народа, настала у дијалогу са византијском црквеном духовности, била је темељ на којем се градила наша средњовјековна цивилизација. У замјени паганских вјеровања и култова православни-ма важну улогу играли су манастири, симболи српског духовног и културног живота. У периоду између почетка XIII вијека, када је настало прво житије, и краја средњовјековног периода (XVII вијек), написана су многа житија са бројним заједничким особинама. Једна од њих, као што је већ уочено, јесте топос подизања задужбина. Податак о ктиторству је, дакле, важан сегмент у стварању или ширењу култа јунака коме је житије посвећено. Манастири су, као центри културе и писмености у средњем вијеку, омогућили да се српски народ усавршава у богосазнању, што је један од кључних ставова хришћанске етике. Због тога су и уткани у житија као предмет култа и представљају симболе побједи културе над дивљином, односно побједи хришћанства над паганством и паганским божанствима садржаним у природним елементима. Својом љепотом манастири су изазивали изненађење, дивљење и страхопоштовање посматрача, јер су били у контрасту са природним амбијентом, нешто попут Андрићевог моста на Жепи. Паганство је у односу на православље било духовна пустиња, па је христијанизација симболично наглашена чињеницом да се за изградњу првих манастира бирало пусто мјесто. Касније, када је српска култура смјештена у чврсте духовне и друштвене окви-ре, то мјесто постаје *locus amoenus*, а српска земља преображајем постаје обећана земља. Нарочито је у том погледу у српским средњовјековним житијима истакнута улога Хиландара. Света Гора самим својим именом изазива осјећај пустиње и усамљености, а управо она је постала мјесто на којем је никла највећа српска задужбина. Хиландар је култивисао српску државу и народ, подигао их на далеко виши степен духовности и промишљања о себи самима. Брига о Хиландару и ширење хиландарског култа у Србији и у свим каснијим периодима српске историје указују на постојану жељу цркве и српских владара да се прикажу као достојни насљедници традиционалне и вјерске политике и идеологије Немањића.

Манастир је, прије свега, *forma mentis*. Његова архитектура симболизује христоцентричност живљења оних који се налазе унутар зидина. Манастир је простор у којем човјек остварује контролу над природом, али не представља губитак природности и хуманости као што то у (српској) књижевности углавном представља простор града, него је простор проналаска праве припадности, праве духовности. Подизање храмова у почетку је било преображај нетакнуте природе, али је прерасло у преображај Срба у средњем вијеку, ширење хришћанства и писмености међу дотад неписменим и паганским наро-

дом. Због тога су писци српских средњовековних житија простор манастира, којем су потпуно припадали, претворили у симболичка мјеста књижевности, исходишта националног трагања за коријенима и идентитетом.

Литература

I Штампане монографске публикације

- Богдановић, Димитрије. 1980. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Деретић, Јован. 2005. *Културна историја Срба: предавања*. Београд: Народна књига – Алфа.
- Kale, Eduard. 1977. *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Константиновић, Зоран. 2002. *Интертекстуална компаратистика*. Београд: Народна књига – Алфа.
- Милеуснић, Слободан. 2002. *Манастири Србије: велика илустрована енциклопедија*. Нови Сад: Православна реч.
- Ређеп, Јелка. 2008. *Старе српске биографије (поетика жанра)*. Нови Сад: Прометеј.
- Трифуновић, Ђорђе. 1990. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Нолит.
- Цуњак, Млађан. 2008. *Ктиторство, права и обавезе ктитора у средњовековној Србији*. Београд – Смедерево: Богословија „Свети Сава” – Newpress.
- Šijaković, Ivan. 2008. *Sociologija: uvod u razumevanje globalnog društva*. Banja Luka: Ekonomski fakultet.
- Šušnjić, Đuro. 2004. *Drama razumevanja*. Beograd: Čigoja štampa.

II Антологије и збирке, чланак из зборника

- Јухас-Георгиевска, Љиљана. 2001. Књижевно дело јеромонаха Доментијана (предговор). У Љ. Јухас-Георгиевска и Т. Јовановић (ур.) *Доментијан, Житије Светога Саве*. Београд: Српска књижевна задруга, VII–CXXXIV.
- Кончаревић, Ксенија. 2006. Комуникативно понашање монаха у српској говорној и социокултурној средини. У *Зборник Матице српске за славистику* 69, 113–151.
- Марјановић-Душанић, Смиља. 2000. Хиландар као нови Сион Немањиног отачаства. У Међународни научни скуп *Осам векова Хиландара, Зборник радова*. Београд: САНУ, 17–28.
- Марјановић-Душанић, Смиља и Поповић, Даница, ур. 2004. *Приватни живот у српским земљама средњег вијека*. Београд: Сlio.
- Мргић-Радојчић, Јелена. 2004. Средњовековни човек и природа. У С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић (ур.) *Приватни живот у српским земљама средњег вијека*. Београд: Сlio, 163–182.
- Павловић, Драгољуб, ур. 1970. *Српска књижевност у сто књига. Стара српска књижевност I–III*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга.

Трифуновић, Ђорђе. 1965. Приповедање и симболи средњовековне наше уметничке прозе. У Ђ. Трифуновић (ур.) *Српска књижевност у књижевној критици. Стара књижевност*. Београд: Нолит, 142–180.

III Преводи

Аверинцев, Сергеј С. 1982. *Поетика рановизантијске књижевности*, прев. Д. Недељковић и М. Момчиловић. Београд: Српска књижевна задруга.

Аверинцев, Сергеј С. 2005. Философија од VII до XII века, прев. Илија Марић. У Сергеј Аверинцев и Игор Медведев, *Преглед византијске философије*. Београд: Плато, 57–89.

Библија или Свето писмо Старога и Новог завјета. 2004. Прев. Стари завјет: Ђ. Даничић, Нови завјет: В. С. Караџић. Београд: Библијско друштво Србије и Црне Горе.

Le Gof, Žak. 1999. Šuma-pustinja na srednjovekovnom Zapadu, прев. I. Pavlović. У *Srednjovekovno imaginarno: ogledi*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 73–88.

Mumford, Lewis. 1968. *Grad u historiji*, прев. V. Ivir. Zagreb: Naprijed.

Стефан Првовенчани. 2000. *Хиландарска повеља*, прев. Т. Јовановић. У Т. Јовановић, *Стара српска књижевност: хрестоматија*. Крагујевац: Нова светлост, 26–29. Превод према издању А. С. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из 1200–1202, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор V*, Београд 1925, 62–89.

Теодосије Хиландарац. 1970. *Житије и подвизи светога и преподобнога оца нашега у Коришкој Гори испосника*, прев. Д. Богдановић, ЛМС 406, 1.

Goran Milašin

FOUNDATION IN SERBIAN MEDIEVAL HAGIOGRAPHIES

Summary: In the Middle Ages, it was believed that a worldly gift dedicated to patron saints helps one enter the kingdom of heaven. As they were aware that monasteries and monastery decorations would contribute the most to their reputation, Serbian medieval rulers and feudal lords invested enormous resources and effort into raising their endowments. Because it was usually a spot in untouched nature that was chosen to be the construction site for a monastery, raising the endowment can be observed as a victory of culture over wilderness, victory of Christianity over paganism. In this paper, the example of Serbian medieval hagiographies is used to discuss the importance of foundations for the reputation of rulers, as well as for the creation of the Serbian cultural identity.